

Lőrinczi Ágnes

A csend - Pilinszky János költészetében

A költő munkájának legalább akkora része a csönd és a hallgatás, mint a megnyilatkozás. Csakhogy többféle csönd, többféle hallgatás létezik. Az egyik például tehetetlenségből és tanácstalanságból fakad. Ez bizony keserves, s még részletekben is nehéz önmagunknak bevallanunk. De van aktív csönd és aktív hallgatás is, ami leginkább az atléták felkészülésére hasonlít. Ez jófajta csönd. Veszélye, hogy olyannyira megszokjuk, hogy többé nincs is kedvünk az aréna kétes nyilvánossága elé lépni.

(Pilinszky, J.1993. II: 114)

Bevezető

Pilinszky János egyike azoknak a költőknek, akik még életük folyamán legendává lettek az olvasó közönség számára. Bizonyosan nehéz és ugyanakkor áldott helyzet lehetett ez Pilinszky számára is.

Én magam a véletlen folytán kerültem kapcsolatba ezzel a rövid versével:

*Az ágy közös.
A párna nem.*

Életfogytiglan- (Pilinszky, J. 2000:154)

Akkor, tizenévesen, még nem ösztönzött eme felfedezés semmiféle megismerésigényt. Néhány évre rá újból elem került néhány Pilinszky-vers, de ekkor már fogságába estem a merészen egyszerű súlyos verssoroknak:

*Megtörtént, holott nem követtem el,
és nem történt meg, holott elkövettem.*

Merénylet - (Pilinszky, J. 2000:132)

*Tíz ujjam van. Hajam. Fejem.
Egyhelyben állok.
De csurom vér és forog a korong,
és nincs világ, és nincs megállás.*

Summa - (Pilinszky, J. 2000:151)

Ezek után kis keresgélés eredményeként bukkantam rá a gyerekkönyveim közt az igen megkapó *Kalandozások a tükörben* című meséjére. Gyerek lettem, keresni kezdtem és találtam. Megláttam a költői arcot. Később megismertem a költő hitét is. Jegyzeteit, esszéit olvasva láttam azt, amit, egysikúán értelmezve verseit, eddig nem vettem észre - Pilinszky János aktív, élő hitét. Hogy lehet az, hogy egy ilyen mély gondolkodó költő hite nem érződik verseiben? - tettem föl magamnak a kérdést. A költő őszinteségéből kiindulva nem a család eredetét vagy okát kerestem, hanem az élő hit párlatát a versekben, így bukkantam rá a csendre.

Ekkor láttam meg az aktív csend sokféleségét, ekkor bukkantam rá arra a határvonallra, ahol a csend megszólal, s a szavak elnémulnak.

Wilson mindig szimultán partit játszik, s így az újonnan belépett színészt csak akkor veszed észre, amikor már percek óta a színen van. - Beszélgetések Sheryl Suttonnal

(Pilinszky, J.1984.II:135)

Az 1921-ben született költő igen sokféle, műfajilag fölöttébb változatos életművet tudhat magáénak. Írt verset, prózát, filmnovellát, költői oratóriumot, verses mesét, lírai színműveket, esszét, kisprózát és publicisztikát. Pilinszky kiadott írásai ma már nehezen megszerezhető ritkaságok annak ellenére, hogy többször, sok ezer példányban kiadták őket.

Pilinszky szeretett nővére tragikus halála után (1975) nem írt többé verset. Összegyűjtött művei 1992 és 1994 között öt kötetben jelentek meg Budapesten. A *Beszélgetések Pilinszky Jánossal* posztumusz kötet (vál. és szerk. Török Endre, Budapest 1983) az 1980-as évek egyik legnagyobb magyar könyvsikere volt. Pilinszky János szeretetteljes személyiségéről többen nyilatkoznak ismerősei közül - mind a mai napig például: Jelenits István, Töröcsik Mari, Maár Gyula, Kocsis Zoltán, Esterházy Péter, Vattay Elemér, s hosszan folytathatnánk. Legismertebb életrajz és-tanulmány írója: Tüskés Tibor. *Az Arcok és vallomások - Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükörben* című tanulmány a legelterjedtebb Pilinszky életrajzok és tanulmányok egyike.

Hogy mitől századunk kiemelkedő költője Pilinszky János, azt egész életművén és személyiségén kívül az a tény is megerősíti, hogy külföldön, Nagy-Britanniában, Franciaországban és másutt is igen népszerű volt. Angol nyelvre Csokits János, Peter Jay, és nem kisebb angol kortársköltő, mint Ted Hughes fordította műveit. Az angolok szerint Pilinszky egész megjelenésében KÖLTŐ volt. Kítűnő gondolkodó, filozofikus, elemző természetével segített megértenünk az üzenetét. Erről tanúskodik az 1963-ban készült lírai riport *Hűség a labirintushoz* - beszélgetés Pilinszky Jánossal és Maár Gyula dokumentumfilmje is (MTV, 1965.) Ő az első költőnk, akiről néhány éve olyan CD-ROM-ot jelentettek meg, ami személyes dokumentumait, fotóit, nyilatkozatait, a róla készült film részleteit valamint saját előadású verseit is tartalmazza. Ez is azt mutatja, hogy költészete most

igen becses olvasótáborunk számára. A Petőfi Irodalmi Múzeum, 1996-ban, a költő két kerek – mindig egybeeső – évfordulója, születése hetvenötödik és halála tizenötödik évfordulója alkalmából tanácskozást rendezett. Az emlékülés anyaga, az ott felolvasott tanulmányok *Merre, hogyan?* címmel 1997-ben – Tasi József szerkesztésében –, kötetbe gyűjtve is megjelentek. Az emlékülés és az előadások megjelentetése a múzeum dicséretes és immár hagyományos vállalkozása. Az elmúlt években hasonló kötetek jelentek meg Illyés Gyuláról, József Attiláról, Déry Tiborról, Nagy Lászlóról. A Pilinszky-kötet talán minden korábbinál változatosabb. Vannak itt nagy ívű áttekintések, egész életpályáját érintő megfogalmazások (Jelenits István, Balassa Péter, Radnóti Sándor, Juhász Erzsébet dolgozata), kiváló műelemzések (pl. Szigeti Lajos Sándor írása az *Apokrif-*ről), A legutóbb megjelent Pilinszkyről szóló könyv a Hafner Zoltán által szerkesztett *In memoriam Pilinszky János – Senkiföldjén*. (Nap Kiadó, In memóriám sorozat 2000.) Ebben a kiadásban esszék, tanulmányok, kritikák, levelek, személyes jellegű dokumentációk, fényképek felhasználásával kortársai és írótsársai, barátai és pályatársai mutatják be Pilinszky Jánost.

Dolgozatom célja a Pilinszky költészetében jelenlévő mögöttes tér, a megnevezettekkel ellentétben, a hiányzó részek feltárása, vagyis a csönd feltárása. Célom, hogy megvizsgáljam, miként van jelen e csönd a versekben, hogy mi az oka és célja; ezt szándékozom tanulmányozni. Ehhez segítségül vettem Pilinszky János verseit más alkotásait és saját értelmezéseit, magyarázatait is, amelyeket a vele készített beszélgetésekben találtam. Felhasználtam tanulmányait, naplójegyzeteit, cikkeit, esszéit és fordításait is verseinek megfejtésére.

Célomat, a csönd körvonalazásával, értelmezésével, megnyilvánulási formáinak kiemelésével terveztem elérni.

A körvonalazás, mint első lépés azt a célt szolgálja, hogy felhívja az olvasó figyelmét a csöndre, mintegy rávezesse a csönd keresésére és megragadására. Az értelmezés magával a csend kitapintásával kezdődik, ezután pedig a költői hozzáállás és a költői feladat megfogalmazásán át a személyes csend fölfedését foglalja magába. A személyes csönd, mint hasonlítási alap, mint a versek mondanivalójának gyökere, fontos része a dolgozatomnak. A megnyilvánulási formákat elsősorban a téma és a motívumhálózat értelmezésével emelem ki, ezt követően stílus- és a formaelemzést végzek a *Ravensbrücki Passió*, a *Négysoros* és az *Egy sírkőre* című versek felhasználásával. A megnyilvánulási formák megfigyelési alapja a többször visszatérő témák: *emlékezés*, *bűntudat*, *üdvözülés*, valamint a *csillagok*, *a hó*, *a tenger* motívumok.

Dolgozatom záró része összegezés. Kiegészítője az a rövid biográfia, amely tárgyi eligazítóként és háttérként, nem hanyagolható fontossággal bír.

A csend körvonalai Pilinszky alkotásaiban

Dolgozatomban a következő fogalmakat használom, amelyeknek pontos jelentését szükségesnek látom tisztázni:

Csönd: - a mögöttes tér, a hiányzó részek, a gondolati mélység meghúzódása a sorok mögött, amely megmutatkozik a Pilinszky-írásokban.

Aktív csönd: - Pilinszky saját szavaival élve: *De van aktív csönd és aktív hallgatás is, ami leginkább az atléták felkészülésére hasonlít.* (Pilinszky, J. 1993. II: 114)

Személyes csönd: - A személyes csendnek, dolgozatomban, nem a stiliztika fogásként használt tömör megfogalmazás okozta csöndet, hanem Pilinszkynek a csöndet kikövetelő egyéni filozófiáját, értékvilágát nevezem.

Pilinszky műfajilag gazdag életműve nem egyszer ellentmondásos. Gondolatvilága, metafizikai és erkölcsi világképe, szorongása, felelősségtudata a világ bűneiben és részvéte mindenki szenvedése iránt, mint egységes alap van jelen költészetében. Gyakran érezhető az is, hogy prózájában és a verseiben egyaránt *Nem azt a fát, amit látunk, s elbűvöl, hanem azt a fát, mit ihletünkben pillantunk meg!* (Pilinszky, J. 1995: 37), hanem egy sokkal igazabb világot, *a mögöttes területet* próbálja szavakba ültetni. Az igazi költészet Pilinszky szerint nem lehet csupán a valóság másolata.

Költészetének világképét a prózai alkotások fejlesztik tovább, kerekítik teljes egészé. Maga az irodalmi forma adja ezt a lehetőséget. Ezért érezhetjük a prózai alkotásokban a versekkel való eszmei és tematikai közelségét annyira szembetűnőnek.

Pilinszky költészete a prózájában bővebben kifejtett életszemlélet, gondolatiság és vallásosság tiszta párlata. A versírás Pilinszkyknél nem filológia, vagy esztétika, sőt nem is alkotás, hanem ahogyan ő fogalmazta:

Nekimenni megváltást áhító dolgoknak, mik kemény zártságban: az unalom és üresség sivatagában élnek. Megpróbálni <hűen> megragadni őket, majd elfogadni a fogalmazás véletlen kegyelemszerű megoldását. Ez már nem én vagyok, vagy csak félig én. Isten felé vezető úton járok.

(Pilinszky, J. 1995: 39)

Leggyakrabban a prózai művekben találjuk meg a magyarázatot, az értelmezés kulcsát a versekhez.

A versek tükörképei mindannak, ami a tükör mélyén, az ihletvilágban megfogalmazódik, a próza viszont maga a kép ami a tükörben van. És itt húzódik meg a csend, hisz a csend maga a tükör.

A versekben csak érzékeljük a csendet, és részt veszünk benne, a prózában viszont megértjük. Mert a versben, szükségszerűen beáll a csend, míg a prózában megszólal és feltárul előttünk.

Pilinszky gondolkodásában a vers lényege szerint: csend. De olyan csend,

amelyben - ha a vers olvasójára talál - mindenképpen megtörténik a beszélgetés. A költő egyik cikkében igenelve idézi Anna Hébert szavait:

Én magam hiszek a költészet értékében, hiszek a megváltásban, mely minden igaz, megélt és leírt szóból fakad. S hiszem, hogy a költészet, mint a kenyeret, megtöri a magányt. (Pilinszky, J. 1993.II:104)

A csönd forrása és alapvető értelmezése Pilinszkyknél

Pilinszky első találkozása a csenddel, még gyerekkorában, a Bébi nagynéni élményével kezdődik. Ő a Pilinszky féle csend elsődleges és legegységesebb forrása. Az anyanyelvét édesanyja szerencsétlenül járt, beteg nővérétől tanulta, aki alig jutott túl a gyermeki dadogáson, vallja nemegyszer a költő. „Egész ars poétikámat tőle kölcsönöztem, azt a súlyos örömet, amellyel egy-egy tárgyat sikerült fokról fokra megneveznem.” – emlékezik Pilinszky.

Pilinszky - dadogó nagynénjét figyelve - újra felfedezte a dolgok pusztá nevének nevezésének varázsát. Nagynénjét gyakran nevezte példaképének, így bizonyítva a nyelv ízét, súlyát, erejét vesztett értelmiségi nyelv feleslegességét. Tőle tanulta az artikuláció lelki és fizikai értelmét, fegyelmét.

A kisfiú éjjelente félt elaludni a sötétben, de Bébi mellé sose kéredezkedett át. Úgy érezte, Bébi nem elegendő hatalom ahhoz, hogy megvédje a rémképek ellen. Egyszer, mikor egyedül voltak otthon, mégis átfutott hozzá. Bébi mintha öröktől ébren várta volna jöttét a sötétben, kérdés nélkül kitárta a takarót és beeresztette maga mellé az ágyba. A kisfiú átkarolta a nyakát, s döbbenet érezte, hogy Bébi arca csuromvízes, mintha patakzó zápor verte volna.

-Bébi, te sírsz! Így tudták meg, hogy Bébi minden este sír, mint aki magára vet a világ szomorúságát.

(- Bébi - Pilinszky, J. 1984.I:80)

Pilinszky költészetének egyik kulcseleme éppen ez: magára akarja venni a világ fájalmát, a szeretet végtelenségével, szótlanságával. Bébi szótlansága, szűkszavúsága ültette el a költő lelkében a csendet. De nem csak a csend nyers jelenlétét, mélységét örökli a nagynénitől, hanem ennek a mélységnek a tiszta jelentés-tartalmát és legmélyebb mondanivalóját is.

Évek elteltével, a letisztult, a leegyszerűsödött nyelv, a csend az, ami bennük megszólal. Pilinszky is ekkor érti meg Bébi érintetlen erkölcsi birodalmát, szeretetének és hitének mélységét, a teljes figyelmet, mint a szeretet közvetlen megnyilvánulását. Erről a *Csendes beszélgetés*-ben olvashatunk.

Hetvenöt éves nagynénémmel egész életemben egyfajta játékos gyereknyelven beszélgettünk. Multkorjában, ahogy együtt üldögtünk a ráksötétedő szobában, hirtelen ez jutott az eszembe:

- Bébikém, mondd, milyen színű szemed van?

Csend Bébi hallgat. Majd szinte panaszosan:

- Nem tudom.

- Az lehetetlen. Hát milyen színű az enyém?

- Barna, feleli Bébi.

S ahogy felsorolom a családot, pontosan tudja mindenkiét.

- Hát hogy lehet, hogy a tiedet nem tudod? Soha se nézted meg?>

Ez az igazság, soha.

Születnek még példabeszédek.

(Pilinszky, J. 1984.I: 232)

Ez a csendes beszélgetés valamiképpen tanúskodik arról, ami Bébi volt. A környezetről, amiben a gyerek költő felnőtt, és ami később körvonalazódó költői világképe alapja volt.

A csendnek sokféle képét láthatjuk Pilinszky költészetében, de mindenik visszavezethető magára a lét tükrére a csendre amely tulajdonképpen: *Isten minden beszédet fölülmúló csöndje.* - *Néhány szó a szavakról*- (Pilinszky, J. 1984.I: 362). Isten léte és a csend valahogy egy a költő világképében. *Isten az egyedüli realitás* (Pilinszky, J. 1995: 71), írja a költő a *Magamnak* című jegyzetében. *Az Ars poetica helyett* című esszéjében így fogalmaz: *Hitem szerint azonban épp e végérvényesen beállott csönd jelenti ma a legfőbb realitást közöttünk.* (Pilinszky, J. 2000:87)

Isten = Realitás. Csönd = Realitás. Isten = Csönd

Ha Isten egyenlő a realitással s a csönd is egyenlő a realitással, akkor az Isten azonosítható a csönddel. Teljes fogalombeli egyenlőségről azonban nincs szó. Ez az egybeesés látszólag csak logikai vonalon létezik, vagyis úgy, hogy Pilinszky az Istent is és a csöndet is a realitással hozza egy vonalba. Ezáltal mindkettő közös síkon létezhet. De ha e gondolat mélyebbre merünk hatolni, akkor észrevehetjük, hogy az egyik födi a másikat, vagyis fogalmilag magukba foglalják egymást, ugyanakkor mégsem egyek.

Nézzük meg a csend és Isten közötti koherenciát a *Néhány szó a szavakról* című írásában.

De minden beszéd legmélyén csönd lakik. Isten minden beszédet fölülmúló csöndje, az a legfőbb és kimondhatatlan beszéd, mely szavainkban örökösen megtestesülni kíván, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az Ige testet öltött közöttünk. (Pilinszky, J. 1984.I: 362)

Tehát a csend jelenléte követeli Isten jelenlétét és Isten jelenléte a csöndét. Rokon módon fogalmaz a huszadik századi misztikus, Thomas Merton is, aki 1941-ben lépett be a szigorú hallgatást követelő trappista rendbe:

A világ minden csöndjének teljességében, mélységében és tágasságában van jelen Isten, itt él elevenen az Ő gondolata. (...) S ha elcsendesülnek bennünk a rendetlen vágyak, akkor feloldódik a határ köztünk és Isten között is. (...) A néma dolgok már nem csupán csöndjükkal szólnak hozzánk. Maga az Úr beszél általuk,

sokkal mélyebb csönddel, amely saját lényünk mélyeibe van elrejtve. (Merton, T. 1983:176)

Valahol itt a transzcendentális párbeszédben, vagy csak egyszerűen az Isten létének realitásában, az egyetlen realitásban találhatjuk meg a csend gyökereit. Majdnem minden vonatkozásból kiindulva is ide vezethető vissza a csend. Ebből táplálkozik, mint jogos ideológia, a realitás. Ez indokolja Pilinszky minden szavát és tettét. Ez nem vallásos csend, ez az egyetlen kézzelfogható realitás számára!

A személyes csend. A költői hozzáállás, a költői feladat megfogalmazása

Úgy szeretnék írni – vallja Pilinszky -, mintha csöndben maradtam volna. Ő is, mint költőtársai, akik hozzá hasonló élményeket hordoztak magukban, ragaszkodott a személyes csönndhöz.

A művészi integritás csöndje Auschwitz után nagyon is valóságos dolog.

A második világháború élményei okozta véglegesen beállott csöndre utalva írja :

Ha lehet megkülönböztetést tenni a köztünk beállott csend többé nem is annyira a költészetet érinti, mint magát a költőt kötelezi, élete egészét követeli már, s nem lehet nem eleget tenni e hívásnak, ha mindjárt a végleges és tökéletes elnémulás kockázata árán is. - Ars poetica helyett- (Pilinszky, J. 2000:90)

Mondhatni, hogy Pilinszky egész költészete auschwitzi légerek árnyékában íródott. Istenhitéből kifolyólag a fiatal költő, s ez már közkatonai szolgálata idején tudatosult benne, tudatában volt annak a bűnnek, amelyet az emberiség az első emberpár bűnbeesése óta folyamatosan elkövet. Az, ami a második világháború alatt történt a légerek *kockacsendjében* mintegy kulminációs pontja a történelem folyamán elkövetett bűnnek, és olyan tett, amely ha már meg is történt, még mindig nem ért véget. A költő a világ összes bűnét magára veszi. Ez a büntudat az, amely kiköveteli a versekben megszólaló csendet. Ez a büntudat örökös figyelemre kényszeríti a költőt, és ez a csend a költő életének közegét alkotja. Ez tehát a személyes csend, amely a büntudat és a vallásos gondolatiság csendje, egyfajta életformája a költőnek, innen költői feladata:

*Majd elnézem, ahogy a víz csorog,
a tétova és gyöngéd utakat,
a fájdalom és véletlen közös
betűvetését, hosszú-hosszú rajzait -
halott köveken, élő arcokon -
elnézem őket, mielőtt
a feledést kiérdemelném.*

Majd elnézem (Pilinszky, J. 2000:97)

Bár Pilinszky háborúról, a történelem kataklizmájáról szól, a jóvátétel számára személyes jelentőségű és az egyénre irányul: *Az év elején* [1965] *Auschwitzban jártam... S akkor megértettem, hogy semminek sincs értelme, ha nem tudjuk jóvátenni azt, ami már megtörtént... én hiszek abban, hogy jóvátehetjük azt, ami megtörtént, s méghozzá személy szerint azokkal, akikkel megtörtént... A költészet számomra, ha nem is pontosan ezt jelenti, de majdnem ezt: a jóvátehetetlen jóvátételét* (Pilinszky, J. 1994:6)

Az *Apokrif* panaszai is annak az embernek az összeroskadását fejezik ki, aki csakugyan megpróbálta magára venni a világ fájdalját. Az ekkor még csak alig ötven éves költő így ír:

*Ismeritek az évek vonulását,
az éveket a gyűrött földeken?
És értitek a múlandóság ráncát,
ismeritek törődött kézfejem?
És tudjátok nevét az árvaságnak?
És tudjátok miféle fájdalom
tapossa itt az örökös sötétet
hasadt patákon, hártvás lábakon?
Az éjszakát, a hideget, a gödröt,
a rézsút forduló fegyencfejet,
ismeritek a dermedt vályúkat,
a mélyvilági kint ismeritek?*

(Pilinszky, J. 2000:52)

Pilinszky számára a költészet tehát a *halottak hívó szavára* adott válasz, mely misztikus, hiszen az evangéliumi csodák világát teremti újjá: *ami marad a [költő] számára, az a vak remény, hogy a művészet épp az a hely, ahol a vakok látnak, a bénák járnak, a némák megszólalnak...* (Pilinszky, J. 1994.: 36)

A csönd, amelyre minket a költő tanít, a beszéd visszhangzó formája is lehet. Az ő csöndje a keresztre feszített jézusi kiáltás utáni csönd is lehet.

Pilinszky költőiségében soha nem érezzük, hogy a csend beszédellenes, vagy hogy valamiképpen szembe állítható a beszéddel. *Épp ellenkezőleg: a beszéd háttárait tágítja ki. Ahogy a teremtés maga is néma beszéd, s a költészet is, bár anyaga a nyelv, lényege szerint néma beszéd, a csönd, a kimondhatatlan kimondása a köznap nyelv elnémítása, meghaladása által.*

(Pilinszky, J. 1993.II: 192)

Folytatása következő számunkban